

Győrffy Erzsébet

Helynévismeret és névközösség*

1. A névközösség fogalmának definiálásához érdemes elsőként vázlatosan azt áttekinteni, hogy a szociolingvisztikában milyen tulajdonságokat emeltek ki a nyelvi közösség fogalmának meghatározásakor. GUMPERZ már az 1970-es években arról beszél, hogy „A nyelvi közösségek állhatnak kis csoportokból, amelyeket a közvetlen kontaktus tart össze, de átfoghatnak nagy régiókat is, attól függően, hogy milyen absztrakciós szintig akarunk eljutni”, e csoportokat pedig a „verbális jelek közös használatának segítségével bonyolított rendszeres és gyakori interakció” jellemzi, azaz egyfajta normakövetés történik (1971, idézi WARDHAUGH 2002: 104–105). NOAM CHOMSKY az ideális beszélőkből álló közösség jellemzői közül kizárta a heterogenitást, elmélete szerint ugyanis a nyelvi kompetencia homogén módon van elosztva az egyes beszélők között (vö. 1965). LABOV e két nézetet egyszerre felhasználva dolgozta ki a beszélőközösség fogalmát: beépítette CHOMSKY strukturális homogenitását, ugyanakkor GUMPERZ megosztott normáit is hangsúlyozta (1972).

Noha LABOV és CHOMSKY elképzelései meghatározónak bizonyultak a szociolingvisztikában, mégis számos kritika érte őket. A legfontosabb ellenvetést a homogenitással szemben hozták fel. Emellett a nagyméretű beszélőközösségek (pl. egy teljes nyelvközösség) esetében tarthatatlan elvárásnak ítélték a mindennapi interakció kritériumát. CHOMSKY és LABOV is került az egyéni különbségek lehetőségét, a későbbi kutatások azonban rámutattak, hogy a kontextus és a szituáció erős befolyással van a nyelvi elemek közötti választásra, sokkal inkább, mint a nem, a kor, a társadalmi osztály stb. HYMES felhívta a figyelmet arra is, hogy különbséget kell tenni a között, hogy valaki a beszélőközösség teljes értékű tagja, vagy csupán közreműködik a közösségben (1974). BROWN és LEWISON ezenkívül azt is kiemelte, hogy egy egyén egyszerre több beszélőközösséghez is tartozhat (1979). A fogalom definiálásának nehézségeit látva többen e terminus elkerülését javasolták (ld. pl. DURANTI 1997), más kutatók pedig a beszélőközösség ad hoc státusát hangsúlyozták (ld. pl. WARDHAUGH 2002).

2. Az utóbbi évek megélénkült szociolingvisztikai kutatásai közepette a névközösség fogalma is az érdeklődés középpontjába került. Több kutató is kísérletet

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával.

tett arra, hogy a mibenlétét megragadja, azonban e próbálkozások vagy kissé elavult társadalmi szemléletet tükröznek (az utóbbi néhány évtizedben ugyanis jelentősen megváltozott az életmód: a hagyományos gazdálkodás visszaszorult, megjelentek a digitális térképek, az utazás elterjedtebbé vált, a mobilitás általában megnövekedett stb.), vagy pedig empirikus adatok, azaz a valós névhasználatból levont eredmények ismerete nélkül járták körül e terminust.

HOFFMANN ISTVÁN a többszempontú helynévrendszertani elemzési modellje kapcsán – noha önálló szemponttá nem teszi meg – beszél névszociológiai kérdésekről is. A névközösség rövid jellemzéséből jobbra egyetlen gondolatot szoktak kiemelni a kutatók: azt, hogy HOFFMANN a helynévkutatás természetes egységének a települést tartja, azonban több olyan mozzanatot is tartalmaz a meghatározás, amelyet érdemes megvizsgálni: „Jobbra egy-egy falu, kisebb város lakói alkotnak olyan névközösséget, amelynek keretében az új nevek a rendszer által is meghatározottan, a kommunikatív szükséglettől vezérelve létrejönnek. A közösség tagjainak névalkotását csak olyan típusú szociális környezet fogadhatja el, szentesítheti használatba vétel útján, amely anyagi és szellemi környezetéről nagyjából hasonló ismeretekkel rendelkezik, nyelviség és helynévismeret tekintetében minimális különbséget mutat. A névközösség fogalmának leginkább egy-egy viszonylag kisebb település lakossága felel meg.” (1993/2003: 39).

Munkám kiindulópontja tehát HOFFMANN-nak az a gondolata, intuitív megjegyzése, hogy nagyjából hasonló helynévismerettel rendelkező névhasználók alkotják a névközösséget. Ugyanakkor megjegyzem azt is, hogy a helynévrendszer kapcsán különböző méretbeli fokozatokra is felhívja a figyelmet: vizsgálható ugyanis a teljes magyar helynévkinccs vagy egy-egy területi egység (pl. több település, járás, megye) névanyaga is. Ezeket azonban mesterséges egységeknek tekintti (uo.).

Majd három évtizeddel később HOFFMANN újra hozzászólt a névközösség fogalmának értelmezéséhez, s valamelyest e korábban megfogalmazott skalaritást gondolatát viszi tovább. Továbbra is olyan névközösségekről beszél, amelyek tagjainak nagyjából azonos vagy nagymértékben hasonló a helynév- (és ezzel szoros összefüggésben a hely)ismerete, ugyanakkor feltételez egy nagyobb hatósugarú egységet is, a magyar nyelvű névközösséget, amelyen a kisebb-nagyobb névközösségeknek a lazább-szorosabb kapcsolatokat felmutató hálózatát érti (HOFFMANN 2012: 15).

HOFFMANNhoz hasonlóan – az empirikus vizsgálatok végzése előtt – jómagam is hajlottam ezen értelmezés felé: „A névközösség fogalmán olyan virtuális csoportot értek, amelynek tagjai többé-kevésbé ugyanazzal a helynévkinccsel rendelkeznek, s ezekhez a helynevekhez hasonló mentális leképződések, valamint névhasználati szabályok kapcsolódnak” (GYÖRFFY 2011: 40). E definíció a nagyobb vizek meghatározásával összefüggésben született, s számos névközösség létét té-

teleztem fel, ugyanakkor a *virtuális* jelző arra utal, hogy a névközösséget a valóságban empirikusan kevésbé megragadhatónak fogtam fel, egyfajta teoretikus entitásként tekintettem rá.

A névközösség fogalmához élőnyelvi vizsgálatokból (valójában élőnyelvi helynévgyűjtésből) leszűrt tapasztalatok alapján elsőként PÁSZTOR ÉVA fűzött megjegyzéseket: „a nagyobb kiterjedésű határral rendelkező településeken inkább a határ egy-egy részével kapcsolatban lévőket tekinthetők – a névismeretük egybeesése okán – egy-egy névközösség tagjainak” (2013: 136). A tanulmány nem szocionomasztikai témájú, így arra vonatkozóan nincs ismeretünk, hogy a szerző mit ért pontosan a névismeret egybeesésén, de ez valószínűleg megfeleltethető a korábban használt *nagyjából azonos vagy nagymértékben hasonló* kifejezésnek.

3. Az elmúlt évek névszociológiai vizsgálatai kiváló alapot nyújtanak számunkra ahhoz, hogy a névközösség és a helynévismeret összefüggéseit mélységeiben vizsgálhassuk meg. Az összehasonlító vizsgálatokhoz saját kutatási eredményeim mellett E. NAGY KATALIN hajdúvidi, pródi és bakonszegi, valamint bodaszőlői elemzéseit használtam fel.²

Érdekes a névismereti adatok előtt a településeket röviden bemutatni (az alábbi számadatokhoz lásd az 1. táblázatot is), hiszen a település története, mérete, jellege, gazdasága minden bizonnyal hatással van arra, hogy milyen a lakosok helynévismerete. Az elemzett 5 település közül Bakonszeg a legnagyobb, területe: 35 km², lakossága azonban a második legnagyobb településével, Tépével közel azonos, 1176 fő (ebből a vizsgálatban részt vett 5%). A név első okleveles előfordulása 1438-ból való, azonban már a honfoglalás előtt is lakott lehetett. A török hódoltság idején elnéptelenedett, majd újjáépítették. A településen juhtenyésztéssel foglalkozó gazdaság működik. A lakosok földműveléssel is foglalkoznak, elsősorban a kiskertek művelése a jellemző.

Tépe Hajdú-Bihar megyei település, melynek területe 23,2 km², lakossága a felmérés idején 1150 fő volt (ennek 7%-a vett részt adatközlőként a felmérésben). A település neve már egy 1222/1550-es oklevélben felbukkan, azóta is folyamatosan lakott. A lakosság évtizedek óta folytat a külterületen mezőgazdasági munkát, a téjeszesítéskor azonban ezek a földek közös művelés alá kerültek. A rendszerváltás óta nagy változáson ment át a község. A külterület több mint fele mára egy család kezébe került, akik továbbra is művelik a földeket, azonban a gépesítésnek köszönhetően egyre kevesebb ember dolgozik ebben a szektorban. Ez azt is jelenti, hogy a lakosság szélesebb körei és a külterület közötti aktív viszony jelentősen korlátozódott.

² A tépei helynévismereti elemzés eredményeihez lásd GYÖRFFY 2015b-t, a Pródon és Bakonszegen végzett kutatásokhoz lásd E. NAGY 2015-öt, míg a hajdúvidi és bodaszőlői helynévismereti kutatások eredményeiről a szerző előadások formájában számolt be.

Hajdúvidről az első írásos emlék 1217-ből származik, később teljesen elpusztult; a 17. században a hajdúk letelepítésére kijelölt és szabadságokkal felruházott első hajdúvárosok között volt, de ténylegesen nem települt be. A 19. században és a 20. század első felében egyre gyarapodott a tanyás településrendszerben élő népessége. A település 1952-ben önálló községgé alakult, létrejött egy központi belterülete is: a lakosság mezőgazdasággal foglalkozott. 1978 óta Hajdúböszörményhez tartozik. A névszociológiai felmérés idején 841 fő lakott a belterületen (az adatközlők száma ennek a 3%-a). A település mérete jóval kisebb, mint az előző kettőé: 0,8 km².

Hajdúböszörmény külterületéhez tartozik Pród is. A nevet 1067-ben említik először. Története hasonló Hajdúvidéhez: a török hódoltság alatt a falu elnéptelenedett, majd a hajdúletelepítések színterül jelölték ki, azonban nem népesült be. A mai falu jórészt a tanyarendszer felszámolásával együtt 1960-ban jött létre, területe a legkisebb a vizsgáltak között, 0,4 km². A pródi felméréskor 256 lakos élt a kül- és belterületen (9% az adatközlők aránya). A korábban jellemző gazdálkodó-állattartó életmód már jelentősebb mértékben visszaszorult.

Bodaszőlő ugyancsak Hajdúböszörményhez tartozik közigazgatásilag. Lakosainak száma 1857, területe pedig: 3 km². A település helyén korábban erdőrész volt, majd szőlőskert, s ebből alakult át lakott területté közel 200 évvel ezelőtt. A település lélekszáma 1857 fő, ennek 5,6%-a vett részt a helynévismereti felmérésben. Érdemes megemlíteni, hogy a település lakosai között nagy számban találunk roma családokat is.

Bodaszőlő kivételével mindegyik településre jellemző a lakosság számának folyamatos csökkenése.

A névismereti vizsgálatok eredményeinek összegzése előtt fel kell hívnom arra a figyelmet, hogy az alább bemutatott kutatások több szempontból hasonlóak, azonban eltérések is mutatkoznak közöttük. Mindkét kutató 20 évenkénti korosztálybeosztással dolgozott, női és férfi adatközlőket egyaránt bevont a vizsgálatokba. Szintén közös jellemző, hogy a helynevet abban az esetben tekintik ismertnek, amennyiben az adatközlő lokalizálni is tudja azt. Abban a tekintetben azonban eltérést láthatunk, hogy egy-egy település névkincsében milyen helynévfajtákra irányult a felmérés. E. NAGY KATALIN a helynévtárak hagyományos szemléletének megfelelően a bel- és külterületen előforduló építmények (posta, kocsmá, templom, órház stb.) neveit is felvette az adatállományba, én magam azonban a tépei anyagomban nem voltam tekintettel ezekre. Ahhoz tehát, hogy a különböző vizsgálatok összevethetők legyenek, a kétféle névanyag mutatóit is át kellett alakítanom, így az általam közölt helynévismereti számadatok eltérnek a felhasznált munkákban közöltektől. E módosításra azonban mindenképpen szükség volt, így ugyanis szemléletében egységesebben ragadhatjuk meg a kistelepüléseken élők helynévismeretét.

4. A helynévismeret a következőképpen alakul a vizsgált településeken. A minden adatközlő által ismert nevek aránya Tépén és Bodaszőlőn mutatkozott a legalacsonyabbnak: a nevek 1%-ához fűződik aktív névismeret, Pródon ez 3,4%, ennél valamivel magasabb Bakonszegen: 4,5%, arányaiban a legtöbb nevet pedig Viden ismerték a lakosok, a névkincs 5,5%-át. Ezek az arányok igen alacsonyak, így célszerűnek látom úgy is megvizsgálni a kérdést, hogy a 20 év alattiakat kizárom az adatközlők köréből. Bár általánosan igaz, hogy a névismeret dinamikus, azaz állandóan változóban lévő tudás, időről időre tanulunk és felejtünk el helyneveket, a legfiatalabb korosztály esetében azonban a helynevek ismerete jóval alacsonyabb, mint a többi korosztályban. Tépén és Pródon a 21 év feletti korcsoportok tagjai átlagosan a helynevek egytizedét ismerik, s a vidi adatközlők is alig maradnak el ettől az átlagtól a 9,8%-os eredményükkel. Igen meglepő azonban, hogy az összes 21 év feletti bakonszegi (5,6%), illetve bodaszőlői (2%) lakos csupán 1%-kal több nevet tud lokalizálni, mint a legfiatalabb korosztály minden tagja. E közösségek fiatal és gyermek tagjainak névismerete tehát nem olyan alacsony, mint a többi település hasonló korosztályaié.

	Bakon- szeg	Tépe	Boda- szőlő	Vid	Pród
terület (km ²)	35	23,2	3	0,8	0,4
lakosság	1176	1150	1857	841	256
az adatközlők száma és aránya	60 (5%)	80 (7%)	104 (5,6%)	26 nő (3%)	24 (9%)
összes név	176	269	107	180	290
mindenki ismeri (4 korcsoport)	4,5%	1%	1%	5,5%	3,4%
mindenki ismeri (21 év felett)	5,6%	10%	2%	9,8%	10%
70% felett is- mert nevek (21 év felett)	nincs adat	64%	30,8%	29,5%	41%

1. táblázat. A helynévismereti felmérések eredményeinek összefoglalója

A helynévismerettel kapcsolatban szokás alapnévkincsről is beszélni, mely az a névállomány, amelyet az adatközlők legalább 70%-a ismer. Ennek az ismeretét ugyancsak a 21 év felettiek körében vizsgáltam. Az eredmények azt mutatják, hogy az alapnévismeret a mindenki által ismert nevek többszöröse: Tépén a nevek 64%-a sorolható ebbe a körbe, Pródon ez az érték 41%, míg Bodaszőlőn (30,8%) és Viden (29,5%) a legkisebb.

A helynévismereti vizsgálatokból a következő tapasztalatokat vonhatjuk le. Egyik településen sem találunk olyan személyt, amely az összeállított helynévkincs minden elemét ismerné. A minden korcsoportra kiterjedő elemzések alapján

elenyésző számúak azok a nevek, amelyeket mindenki ismer, a legfiatalabb (20 év alatti) korosztály tagjait figyelmen kívül hagyva a mindenki által ismert nevek aránya ugyan nő, de egyik esetben sem haladja meg a 10%-ot. Csupán az alapnévkincshez tartozó nevek mutatnak jóval magasabb névismereti számarányt.³ Azt mondhatjuk tehát a fentiek alapján, hogy a közös névismeret nem lehet elégséges feltétele annak, hogy névközösségről beszéljünk.⁴ Tovább árnyalhatják majd ezt a képet a nagyobb településeken elvégzett hasonló felmérések.

TÓTH VALÉRIA a személynevek vizsgálatakor érinti a névközösség fogalmát is. Noha elsősorban a személynévhasználattal összefüggésben elemzi a jelenséget, néhány megjegyzést tesz a helynévközösségekre vonatkozóan is: „A névközösségeknek ugyanis olykor (mint a helynevek esetében) a horizontális (térbeli), máskor pedig (mint a személynevek kapcsán) a vertikális (szociális) komponensei az erőteljesebbek” (2014: 189). Ez utóbbi tényezőt tovább bontva azt mondja, hogy a névközösség olyan szociálisan és genetikusan szerveződő közösség, amely egyfajta szociális hálóként szerveződik. Fontos hangsúlyoznunk azonban, hogy ugyanez a vertikálisnak nevezett komponens megjelenik a helynévhasználat színteréül szolgáló helynévközösségben is. Egyrészt maga a helynév-elsajátítás – mint minden más nyelvelsajátítási folyamat – elsődleges színtere a család, másrészt kimutathatóan léteznek szűk családi körben használt helynevek is. Emellett pedig olyan szociálisan szerveződő közösségekben is kialakulnak szűk kör által ismert helynevek, mint például a katonaság vagy oktatásai közösségek: ezek alátámasztására szolgálhatnak a szleng helynevek (pl. *Szivatszallás, Tirland, BTK Beach, Szop city* stb.).

Érdeemesnek tűnik az ilyen mikrocsoportok helynévismeretét is megvizsgálni. A tépei vizsgálati anyagban két háromgenerációs család tagjaival végeztem el a névismereti interjút. (A családok névismereti adatait a 2. táblázat szemlélteti.) Az első családban csak férfiakkal találkoztam, a második családban ezzel szemben a második nemzedéket az anya képviselte. Legkisebb eltérés a névismeretben a

³ Az empirikus adatok jól alátámasztják RESZEGI KATALIN korábban, elméleti alapállásból tett megjegyzéseit: „Néhány kitüntetett viszonyítási pontként funkcionáló hely és megnevezése az adott közösségen belül szinte mindenkinek a mentális rendszerében reprezentálódik, más neveket már kevesebb beszélő ismer, míg a nevek egy része csak a közösség néhány tagja számára ismert. Az egymással kommunikációs kapcsolatban álló egyéneknek a neveket leképező, többé-kevésbé (amint fent utaltam rá, inkább kevésbé) átfedő mentális hálózatai alapján áll össze a névközösség (időben és térben, valamint a közösség tagjait tekintve is) rendkívül rugalmas hálózata.” (2013: 130).

⁴ TERHI AINIALA a finnországi hasonló jellegű vizsgálatok eredményeképpen ugyancsak arra jutott, hogy noha nagy különbségek lehetnek az egyéni névismeret tekintetében, ezek azonban a kölcsönös megértést nem gátolják: a fontosabb, központi neveket mindenki vagy igen sokan ismerik (2013: 113).

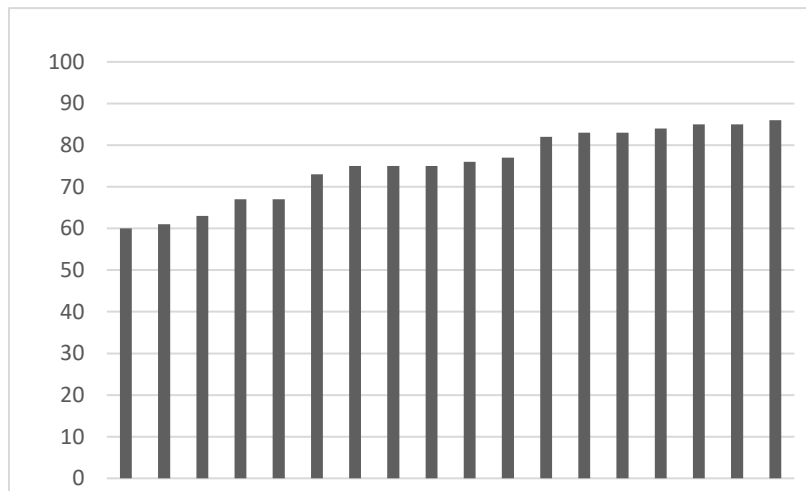
nagyapák között mutatható ki: mindketten jól ismerik a tépei határt. A szülők több ok miatt is igen különböző számú helynevet ismernek. Az első családban az apa a falu fő gazdálkodója, nagyon jól ismeri a földeket, csupán a kihalt neveket nem ismeri. A másik családban az anya tanítónő, akinek noha gyermekkorában szorosabb kapcsolata volt a földekkel, életteréből mára erősen kiesik a határ. A legérdekesebb különbséget a gyerekek névismeretében tapasztalhatjuk: a gazdálkodó család gyermeke 14%-kal több nevet ismer vagy hallott, mint társa. Amennyiben azokat a neveket is figyelembe vesszük, amelyek a passzív helynévismeretének részét képezik (azaz ismeri a nevet, de lokalizálni nem tudja a helyet) ez a különbség 40%-ra emelkedik. (Ráadásul a kisfiú négy évvel fiatalabb társánál.)

	1. család	2. család
a nagyszülő helynévismerete	77%	87%
a szülő helynévismerete	73%	35%
a gyermek helynévismerete	33%	19%
a közösen ismert helynévkincs	26%	8%

2. táblázat. Két háromgenerációs család helynévismerete

Az összehasonlítás jól mutatja, hogy a család természetes egysége a közös névismeretnek: ha megvizsgáljuk a mindenki által ismert nevek arányát is, a megálapítást meggyőzően alátámasztó eredményeket kapunk. A földdel minden generációban szorosabb kapcsolattal rendelkező 1. családban a nevek 26%-át ismerte mind a három nemzedék tagja. A másik família esetében ez az arány 8%. Mindkét esetben jóval magasabb tehát a közös névismeret aránya, mint amikor egymással csupán azonos településen élő adatközlők adatait vizsgáljuk.

Mikroközösség szerveződhet nem genetikusan is. Elemeztem azoknak a helynévismeretét is, akik elmondásuk szerint szoros kapcsolatban állnak a földdel, ugyanis a földeken dolgoznak, jórészt egymással. A csoportban a legkisebb névismereti arányszám a 61%, míg a legtöbb nevet ismerő lakos 86%-át ismeri a neveknek (lásd az 1. diagramot). A 18 adatközlőt számláló mintán végzett elemzés azt mutatja, hogy ebben a körben 30%-nyi azoknak a neveknek az aránya, amelyet mindenki ismer.



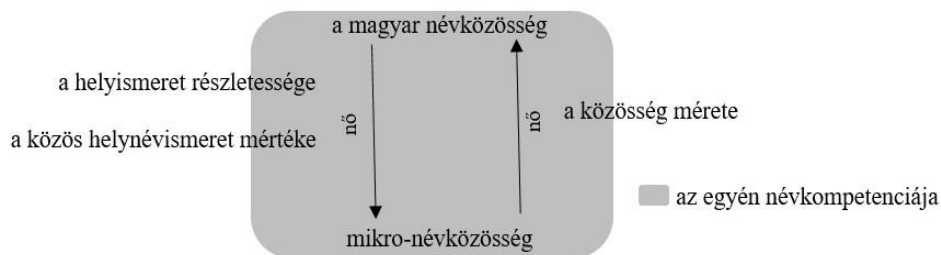
1. diagram. A földdel foglalkozó adatközlők helynévismerete

Visszatérve az előző gondolatmenethez, TÓTH VALÉRIA a térbeli szerveződést hangsúlyozza erőteljesen e kisméretű közösségek esetében is: „Ezek [ti. a családi, baráti stb. mikroközösségek] azonban alapvetően szintén térbelileg értelmeződnek, hiszen nyilvánvalóan csak olyan családtagok, baráti társasághoz tartozók esetében lehet ennek a vizsgálatnak létjogosultsága, akik azonos névhasználói közegben élnek.” (2014: 189). A szocioonomasztikai kutatások kiindulópontja azonban éppen az a feltevés lehet, hogy a helynévhasználatra a szociális tér is hatással van. Ilyen értelemben nem ebben a komponensben látom a két névfajtahoz köthető névközösség eltéréseit, már ha léteznek egyáltalán különbségek. A személy- és helynévközösségek éles különválasztását RESZEGI KATALIN sem látja indokoltnak: „a helynevek és a személynevek használata valójában ugyanazon közösségekben történik” (2015: 167).

5. A névközösség fogalmának meghatározásában – úgy látom – a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a hely területi kötöttségéből kifolyólag a névközösségeket is szigorúan területileg kötött szerveződéseként képzeljük el. Míg száz évvel ezelőtt jobbra egy-egy (kis)település volt a lakosság életének olykor kizárólagos színtere, s erről rendelkezett elsősorban széles hely- és helynévismerettel, ma – különösen a fiatalabb generációk esetében – sokkal rugalmasabb, változékonyabb élettel kell számolnunk. A hely- és helynévismeret ezért nem kötődik csakis a szűk lakóhelyhez (pl. ingázás, költözés miatt), valamint megnőtt a közvetett forrásokból (pl. tanulás révén) szerzett hely- és helynévismeret is (vö. GYÖRFFY 2015a: 102).

E megfigyeléseket is szem előtt tartva a következőket állapíthatjuk meg a névközösségről (vö. 1. ábra). A névközösség viszonylagos fogalom, jellemzői aszerint változnak, hogy milyen hatókörű csoport (család, településrész, település, megye, ország) leírására akarjuk alkalmazni. A legkisebb névközösségeket tényleges

kommunikációs kapcsolat tartja össze, ezenkívül a viszonylag hasonló hely- és helynévismeret jellemzi, mivel – más oldalról megközelítve – a térről alkotott mentális térképük is hasonló mintázatot mutat. Ugyanakkor e kisebb névközösségek, valamint az egyes egyének is hálózatokat alkotnak, s belőlük nagyobb hatósugarú névközösségek alakulnak. E közösségek esetében nem szükséges – és nem is reális – közvetlen kommunikációs kapcsolatot feltételeznünk, illetve a közös hely- és helynévismeret is csökkenő mértéket mutat, de még a legnagyobb hatósugarú (azaz a magyar) névközösség esetében is számolhatunk olyan objektumokkal, amelyek mindenkinek a mentális térképén szerepelnek, s így nevüket is mindenki ismeri, pl. Duna, Tisza, Budapest, Mátra, Balaton stb.⁵ Ehhez hasonlóan látja a névközösség fogalmát RESZEGI KATALIN is, aki szerint vannak a tényleges névhasználói közösségek, településszintű névközösségek, illetve a nagyobb területeknek, végül az adott nyelvterületnek a névközössége (2015: 174). Véleménye szerint a névközösségnek (illetve az egyének mentális névrendszerének) e hálózatzelvény felfogása kiválóan alkalmas arra is, hogy annak dinamikus, heterogén és nyitott voltát is szemléltesse. A névközösségi hálók mögött pedig a priori meghúzódik az egyéni helynév-kompetencia, amely minden magyar beszélő számára lehetővé teszi a helynevek felismerését, használatát, alkotását. A továbbiakban érdemes e kompetencia mibenlétét körül járni.



1. ábra. A helynévismeret, a névközösség és a névkompetencia összefüggései

NYIRKOS ISTVÁN névadói kompetenciáról beszél, melyet a kommunikációban részt vevő beszélők és a hallgatók egyaránt birtokolnak (1989). Rövid írásában nem fejti ki e kompetencia mibenlétét, azonban egészen nyilvánvaló, hogy a šrameki és Kiviniemi-féle modelleket érti alatta.

HOFFMANN ISTVÁN a toponímiai norma, a névtudat és a névkompetencia fogalmakat egyaránt használja a Helynevek nyelvi elemzése című munkájában (1993/2007: 34–35). A toponímiai norma magában foglalja azt, hogy egy közösségben milyen objektumok kapnak nevet, másrészt ide sorolandók az elsajátított névalkotási szabályok is. Ez a készség teszi lehetővé a nyelvhasználó számára,

⁵ Már majd két évtizeddel ezelőtt HAJDÚ MIHÁLY is rámutatott arra, hogy lehetnek az egyes helyneveket használó névközösségek eltérő nagyságúak (1998: 11).

hogy akár ismeretlen nyelvi elemeket is helynévként azonosítson egy adott kontextusban, illetve hogy újabb neveket önmaga is létre tudjon hozni.

Egy későbbi írásában már a funkcionális nyelvészet által is használt sémákról beszél, melyek szemantikai, morfoszintaktikai, fonotaktikai, szocioonomasztikai téren is tetten érhetők (HOFFMANN 2012). A névkompetencia szinonimájaként használja ebben a tanulmányában a névtudás terminust. Kiemeli, hogy a helynevekre vonatkozó ismeretek a más névhasználókkal folytatott kommunikáció során sajátítódnak el. Ez a környezet adja a névtudás szociokulturális feltételeit. Hangsúlyozza továbbá, hogy a névkompetenciában meghatározó szerepe van az egyes névpéldányok, névmodellek, sémák gyakoriságának is, ez az alapja ugyanis az elfogadottság mértékének.⁶

Egy másik írásában HOFFMANN a névmodellek mellett azonban hangsúlyozza ennek a névkompetenciának az egyéni jellegét is: minden egyén számára sokféle tudásanyag jelenítődik a meg nevekben: tudás a világról, a társadalomról, más emberekről és önmagunkról (2010: 53).

6. Annak érdekében, hogy jobban megérthessük a helynév-kompetencia lényegét és működését, empirikus vizsgálatot, szocioonomasztikai felmérést végeztem. Korábbi vizsgálataim terepén, Tépén öt adatközlővel készítettem interjút arra vonatkozóan, hogy egy-egy helynévhez miféle tudati tartalékok, milyen jellegű enciklopédikus tudás (ehhez lásd TOLCSVAI NAGY 2008) kapcsolódik az egyén szintjén, más megközelítésben tehát a helynév mentális reprezentációját kívántam megragadni.

A vizsgálatban egy 41 és 60 közötti nő, illetve férfi vett részt, valamint két 61 év feletti nő, és egy ugyanebbe a korcsoportba tartozó férfi. Korábbi helynévismereti felmérésem során szintén adatközlőim voltak a kiválasztott személyek, helynévismeretük átlagos vagy jó a generációs csoportok átlagához viszonyítva, viszont a külterülethez való viszonyuk igen eltérő. Választásomat emellett az is magyarázza, hogy ezek a lakosok szívesen vettek részt a kutatásban, illetve nagyfokú érdeklődést is mutattak iránta.

Az interjú során az volt a célom, hogy részleteiben mutassunk rá a helynév-kompetencia egyes elemeire, mégpedig úgy, hogy a nyelvészek által kidolgozott tulajdonnévi jelentéssíkok⁷ kerüljenek a beszélgetés középpontjába, ezért négy

⁶ TÓTH VALÉRIA véleménye szerint a személynevekhez köthető névkompetencia egyfajta kognitív-pragmatikai tényező, a névminták és -modellek, valamint a nevekhez kapcsolódó kulturális, pragmatikai, nyelvi ismeretek sokszínű összessége (2014: 186).

⁷ J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnév kategóriájának szemantikai vizsgálatakor jelentésszerkezetről beszél, melyen az önkényesség és motiváltság, az információtartalom, a denotáció, a konnotáció, valamint az etimológiai jelentés és e jelentés átláthatóságának az összefüggéseit érti (1979).

csomópont köré szerveztem a beszélgetést. Először egy mind az öt egyén által ismert helynévhez kapcsolódó ismeretekre, hitekre, képzetekre, attitűdökre voltam kíváncsi. Választásom a *Békás* névre esett: a hely maga közel van a belterülethez, neve közismert (a korábbi felmérés alapján az összes megkérdezett 77,5%-a ismeri a helynevet), a név szemantikailag áttetsző és motivált. A helynév megemlítése mindenkinél elsőnek a hely lokalizációját hívta elő. Ez a reakció azt a vélekedést erősíti meg, mely szerint a tulajdonnév elsődleges, legfontosabb jelentése maga a denotátumra utalás. Ezt követően a terület jellegének leírása következett, illetve a helyhez kapcsolódó személyes emlékeket, valamint az öregebb lakosoktól ismert anekdotákat mesélték el. Azaz a denotátummal kapcsolatos információk jelenítődtek meg ezáltal. A névadás önkényességének vagy motiváltóságának a kérdése, valamint az etimológiai jellemzők csupán közvetlen rákérdezésre voltak előhívhatók. Ez azt igazolja, hogy a helynév – kognitív szemantikai fogalmat használva – valóban unit: belső szerkezetét a mindennapi használat során a névhasználó nem elemzi. Ezt erősíti meg annak az adatközlőnek a válasza is, aki először arra a kérdésre, hogy miért lehet *Békás* ennek a területnek a neve, azt válaszolta, hogy nem tudja. Rövid hezitálás után természetesen hozzátette, hogy biztosan a békákról kapta a nevét. A többi adatközlő válaszait is figyelembe véve jól látható, hogy a névadási motivációnak a helyre történő vonatkoztatásában egyfajta skalaritás mutatható ki. Vannak, aki tudják, hogy régen, amikor még sokkal vízenyősebb volt ez a terület, nagyon sok békát élt ezen a részen: számukra a név teljesen motivált. Mások szerint csupán átmenetileg jellemző ma már a békák jelenléte, így a motiváció csak időszakosan érhető tetten. A fentebb említett adatközlő pedig – magán is csodálkozva, hogy nem jutott eszébe, hogy mi lehet a névadás indítéka – azt mondta, hogy ő soha nem gondolkodott el azon, hogy miért lehet *Békás* a föld neve, békákkal pedig ő a nevezett helyen nem találkozott, számára tehát valójában nem motivált a helynévadás.

Ezek után néhány olyan helynévről kérdeztem az interjúalanyokat, melyek esetében a táj megváltozott: a *Tó-hát* földterületen nincs tó, ugyanígy a *Csárda-lapos* részen nincs csárda, a *Sertéstelep* pedig néhány évtizede szűnt meg. E három név esetében jól kitűnik, hogy a helynevek idővel elveszíthetik a bennük keletkezésükkor kifejezett információtartalmat. A *Tó-hát* esetében tóra nem emlékszik ma már senki, s az egykori csárda romjai sem láthatók ma már (bár egyik adatközlőm elmesélte, hogy az öregek megígérték neki, hogy a romok nyomait – melyeket talán csak ők maguk látnak már – megmutatják neki). A *Sertéstelep* helyén ugyan ma tanya található, de a közösségi emlékezet elevenen őrzi emlékét. Pár évtized

TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerint a jelentésszerkezet elidegeníthetetlen eleme továbbá a kulturális séma (2008), HOFFMANN ISTVÁN ezt a kulturális jelentés síkjának nevezi (2010).

múlva e két név is a *Tó-hát* sorsára juthat azonban, azaz teljesen motiválatlan nevekké válhatnak, s csupán az etimológiai jelentésből következtethetnek a névhasználat az egykori motivációra.

A harmadik kérdéskör azokat a neveket érintette, amelyeknél nem a táji jelleg, hanem a társadalmi-kulturális háttér alakult át. Itt olyan helyneveket említettem, amelyek esetében a tulajdonosi, földhasználói viszony változott meg, vagy a névadó személy mára kevesek számára ismert. Az *Eklézsia*, *Jegyző-föld*, *Uraság földje* nevek motívációját jól ismert a névközösségben, így utalnak e területekre mai napig annak ellenére is, hogy a földek más kezébe kerültek. Ezt a névhasználati szokást a külterületet jól ismerő, azzal korábbi munkája miatt szoros kapcsolatban álló adatközlő azzal magyarázta, hogy mára a tépei határ csupán egy fél tucat családhoz tartozik. Ha e családok nevével utalnának az egyes határrészekre, földekre, nem lenne információértéke, így inkább ezeket a régi, de jól körülhatárolt területeket jelölő neveket használják a mai napig. A *Zsófi-kút*, *Marci-lapos*, *Pál-völgye* nevek esetében az előtagban megnevezett személyeket nem ismerik a megkérdezettek, ez azonban annak, aki ismeri magát a helyet, nem okozott semmiféle szemantikai problémát, hiszen a hely azonosítása megtörténik így is maradéktalanul.

A felmérés utolsó része olyan típusú helynevekhez kapcsolódott, melyekben olyan köznévi elem szerepel, mely a köznyelvben más jelentéssel is bír, vagy pedig a köznyelvi jelentése mára elhomályosult. A *Bíró-nyilas* (< *nyilas* 'részes művelésre átadott, esetleg eladott kaszáló'), *Bika-zug* (< *zug* 'a folyó kanyarulatában lévő, illetve a folyóelágazások közötti száraz terület'), *Borsó-zug* (< *zug* 'valamely határrész félreeső szeglete') nevek utótagjának, valamint a *Gyalmos* (< *gyalmos* 'gyalommal halászható víz' < *gyalom* 'hosszú kerítőháló, melynek közepén zsák van') és *Tilalmas* (< *tilalmas* 'legeltetés előtt elzárt terület') nevekben felbukkanó lexémának a földrajzi köznévi jelentése teljesen ismeretlen volt az adatközlők számára. A *zug* esetében a közszói 'zegzugos' jelentéssel próbálták értelmezni a nevet. A *Tilalmas* név eredetét az egyik megkérdezett azzal magyarázta, hogy tiltott terület volt a megjelölt határrész, ugyanehhez a névhez egy másik interjúalany azt az információt csatolta, hogy Karcagon is van ilyen nevű hely, sőt egy nótából is idézett egy sort, melyben ez a név is szerepel, de jelentést nem tudott neki tulajdonítani.

E vizsgálatok azt az elterjedt vélekedést bizonyítják, hogy a helynév meghatározó jelentése a denotátumra történő utalás, a mindennapi nyelvhasználat során a név nem több, mint a helyre utaló címke. Az interjúban résztvevők csupán másodlagosan beszélnek a név egyéb jelentéssíkjairól, e jelentések egyes nevek kapcsán dominánsabbak, mint más esetekben. Fontos megjegyezni, hogy a különböző jelentéssíkok az egyes egyének számára eltérő mértékben kapcsolódhatnak a névhez, ezt külső körülmények (már nem olyannak ismeri például a tájat, vagy nem ismerte már a névadás motivációját szolgáló személyt), valamint személyes érdeklődésük is meghatározza.

7. Összegzésként elmondhatjuk, hogy a napjainkban folyó szocioonomasztikai kutatásokból az derül ki, a névközösség fogalma nem alapozható teljes mértékben a közös helynévismeretre, tehát más tényezők figyelembevételére is szükség van, így például a helynév-kompetencia minél alaposabb megismerésére. RONALD WARDHAUGHnak a beszédközösség meghatározásával kapcsolatos gondolatait (2005) alkalmazva az itteni tárgyra azt mondhatjuk, hogy bár a névközösséget nehéz definiálni, ez a nehézség azonban nem gátol bennünket a szó használatában: a fogalom annak ellenére hasznosnak bizonyulhat a szocioonomasztikai kutatásban, hogy pontos tulajdonságait illetően bizonyos „elmosódottság” tapasztalható. Ez még akkor is így lehet, ha úgy döntünk, hogy egy beszélőközösséget nem tekintünk többnek egyfajta társadalmi csoportnál, amelynek helynévhasználati, helynévismereti jellegzetességei bennünket érdekelnek, s koherens módon leírhatók (2005).

Irodalom

- AINIALA, TERHI 2013. Place names. In: Ainiala, Terhi–Saarelma, Minna–Sjöblom, Paula, *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics*. Helsinki, Finnish Literature Society. 63–123.
- BROWN, PENELOPE–LEVINSON, STEPHEN C. 1979. Social structure, groups and interaction. In: H. Giles–K. Scherer (szerk.), *Social markers in speech*. Cambridge, Cambridge University Press.
- CHOMSKY, NOAM 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, The MIT Press.
- DURANTI, ALESSANDRO 1997. *Linguistic anthropology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- GUMPERZ, JOHN J. 1971. *Language in Social Groups*. Stanford: Stanford University Press.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2015a. A mentális térképezés helynév-szociológiai alkalmazásáról. *Névtani Értesítő* 37: 99–117.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2015b. A helynévismeretről. *Magyar Nyelvjárások* 53: 5–33.
- HAJDÚ MIHÁLY 1998. A tulajdonnév „meghatározása”. *Névtani Értesítő* 20: 5–12.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48: 49–58.
- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- HYMES, DELL H. 1974. *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- LABOV, WILLIAM 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

- E. NAGY KATALIN 2015. Helynév-szociológiai vizsgálatok két Hajdú-Bihar megyei településen. *Magyar Nyelvjárások* 53: 35–45.
- NYÍRKOS ISTVÁN 1989. A tulajdonnevek hírértékéről. *MNyTK.* 183: 290–294.
- PÁSZTOR ÉVA 2013. Az élőnyelvi helynévgyűjtések módszertani problémái. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 127–138.
- RESZEGI KATALIN 2013. Különböző nyelvű helynévpárok reprezentációja. *Magyar Nyelvjárások* 51: 129–140.
- RESZEGI KATALIN 2015. A névközösség fogalmához. Névközösségek napjainkban és a régiségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 165–176.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai).* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tan-
székének Kiadványai 1. Budapest. 30–41.
- TÓTH VALÉRIA 2014. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdé-
sei. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 179–204. 189.
- WARDHAUGH, RONALD 2005. *Szociolingvisztika.* Budapest, Osiris Kiadó.